

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ РІЗНИХ ШЛЯХІВ ШКІЛЬНОГО АНАЛІЗУ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ПОЕМИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА «ГАЙДАМАКИ»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (36) 2016

УДК 373.5:821.161.2

Лілік О. Особливості використання різних шляхів шкільного аналізу в процесі вивчення поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки»; 9 стор.; бібліографічних джерел – 6; мова – українська.

Анотація. Автор статті пропонує методичні рекомендації для вивчення героїко-історичної, ліро-епічної поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки» у загальноосвітній школі. У статті на основі запропонованої системи методів і прийомів навчання демонструє специфіку використання різних шляхів шкільного аналізу художнього твору (по-образного, проблемно-тематичного, композиційного). Автор рекомендує здійснювати шкільний аналіз поеми в контексті розвитку української літератури загалом і художньої системи романтизму зокрема.

Ключові слова: поема, запитання, шлях шкільного аналізу, образ, метод навчання.

Постановка проблеми у загальному вигляді. За шкільною програмою з української літератури у 9 класі відводиться 15 годин на вивчення творчості Тараса Шевченка, серед запропонованих творів чільне місце посідає поема «Гайдамаки» як один із знакових творів письменника. На вивчення твору зазвичай відводять дві години, оскільки ґрунтовного аналізу потребують історична основа, жанрово-стильова своєрідність, сюжетно-композиційні особливості, специфіка образної системи. Проте сприймання художнього тексту і його аналіз пов'язані зі значними труднощами, які обумовлені родовою і жанровою специфікою поеми, особливостями образної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творча спадщина Тараса Шевченка упродовж тринадцяти років була предметом вивчення істориків, філософів, літературознавців, мистецтвознавців. У процесі дослідження ми спиратимемося на публікації науковців-методистів: Ю. Бондаренка, Н. Волошиної, А. Градовського, С. Жили, О. Куцевол, А. Ситченка, Г. Токмань. Водночас варто зазначити, що до сьогодні проблема шкільного аналізу творів митця не втрачає своєї актуальності, оскільки кожне покоління по-новому прочитує його тексти, а методична наука постійно перебуває в процесі пошуку оптимальних шляхів, методів, прийомів вивчення художніх творів поета. **Мета статті** – на основі використання різних шляхів шкільного аналізу художнього твору запропонувати моделі вивчення поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки».

Виклад основного матеріалу. В учительській практиці використовуються різні шляхи шкільного аналізу художнього твору: пообразний, проблемно-тематичний, мовно-стильовий, композиційний, послідовний. У чистому вигляді, як правило, жоден шлях аналізу не використовується, учителі намагаються поєднати елементи різних шляхів аналізу. Проте домінуючим залишається якийсь один шлях, а до нього додаються елементи усіх інших. Вибір шляху аналізу залежить від кі-

лькох факторів: жанрово-стильових і проблемно-тематичних особливостей твору, вікового й розумового розвитку учнів, досвіду педагогічної діяльності й майстерності вчителя, теми і мети уроку [2].

Незалежно від обраного шляху аналізу на етапі підготовки до сприймання поеми «Гайдамаки» радимо подати учням інформацію про історичну основу поеми. Це може бути розповідь учителя або заздалегідь підготовлене повідомлення учня про антипольське козацько-селянське повстання Коліївщину 1768 року. Обов'язковим є повідомлення про історію написання твору, оскільки воно допоможе учням краще зрозуміти авторський задум та ідейний зміст поеми. Поема «Гайдамаки» є твором, написаним у межах художньої системи романтизму, тому учні мають усвідомити основні риси цього мистецького явища, щоб згодом віднайти їх у творі. Теоретичний матеріал подає учитель, забезпечуючи доступність і зрозумілість інформації для учнів. Пропонуємо акцентувати увагу учнів на таких аспектах:

– звернення митців до героїчних сторінок минулого, прагнення дослідити специфіку вияву народного духу в період національно-визвольних змагань;

– естетичним ідеалом є мрія про незалежну національну державу, соціальну справедливість, гуманні стосунки між людьми, що засновані на загальнолюдських ідеалах добра, справедливості, високої моральності;

– активне використання усної народної творчості: трансформація окремих фольклорних жанрів, сюжетів, образів, прийомів, цитування фольклорних текстів у художніх творах;

– зображення виняткових героїв у виняткових обставинах; основними героями є гетьмани, козаки, народні месники; захоплення героєм-лицарем, одинаком, що здатен підняти народ на боротьбу, очолити національно-визвольні рухи, піти на самопожертву;

– використання фантастичних елементів (надзвичайні герої, події, чудодійні предмети), екзотичних пейзажів, бушування стихій;

– підвищена емоційність і напруженість зображення подій, ситуацій, обставин, використання гіперболи, символів, риторичних фігур [1].

Одним із найбільш поширених у шкільній практиці є пообразний шлях аналізу, оскільки у центрі кожного твору перебуває система різноманітних образів. Під час аналізу поеми «Гайдамаки» учні дізнаються, що центральним у творі є образ автора, який у пролозі, епілозі, ліричних відступах розповідає про визрівання задуму, завдання, які він ставить перед собою, формулює власну концепцію повстанського руху. Пропонуємо дати учням такі завдання:

1. Прочитайте лірико-філософський пролог до поеми, поясніть, як ви уявляєте автора цих рядків (учні мають дійти висновку, що автор трансформується, одягаючи маску то простака, то мудреця, відстороненого від світу).

2. Якої позиції щодо гайдамацького руху дотримується автор? Чи підтримує він офіційну концепцію польських і російських істориків і письменників? (йому імponує народно-фольклорна точка зору на гайдамацьке повстання).

3. Знайдіть у тексті поеми рядки, де автор згадує про джерела свого твору.

4. На основі аналізу змісту поеми визначте, якими, на думку автора, були причини повстання?

У творі протиставляються два збірні образи: на першому плані перебуває образ повсталого українського народу – гайдамаків. Час від часу Шевченко виділяє на цьому загальному фоні окремі образи – Яреми Галайди, Івана Гонти, Максима Залізняка, Запорожця, Кобзаря [5]. Гайдамакам протистоять конфедерати, озброєні польські шляхтичі, які виразно представлені у розділах «Конфедерати» й «Титар». Пропонуємо запитання для аналізу образу конфедератів:

1. Якими постають із тексту поеми конфедерати? Знайдіть у творі цитати для характеристики образу.

2. Як виявляється авторське ставлення до конфедератів?

3. Знайдіть у тексті поеми художні засоби, за допомогою яких Тарас Шевченко описує конфедератів.

Запитання для аналізу образу гайдамаків:

1. У якому епізоді Шевченко розкриває головну причину гайдамацького руху?

2. Знайдіть уривки, у яких описується всенародність повстання.

3. Схарактеризуйте образ гайдамаків за допомогою цитат з тексту поеми.

4. Чи помітні внутрішні суперечності у рядах гайдамаків?

5. Чи погоджуєтесь Ви з думкою Василя Пахаренка, що автор «... зумисне гіперболізує жорстокість повстанців, аби емоційним шоком впев-

нити читача в цілковитому безглузді зломомсти. Зокрема, кров у «Гайдамаках» проливається степами і тече цілими ріками, морями. Ця лексема і похідні від неї в прямому та метафоричному значенні там вживаються 28 разів. Через це за формальною ознакою «Гайдамаки», можливо, є «найкривавішою» поемою у світовій літературі» [3, с. 18].

Запитання для аналізу образу Яреми Галайди:

1. Знайдіть у тексті поеми цитати, які характеризують Ярему. Проаналізуйте його вдачу.

2. Як ставиться автор до Яреми? Чи відомо Вам, хто став його прототипом?

3. Чому, на вашу думку, Ярема «сирота убогий» і «сирота багатий» одночасно?

4. Як реагує Ярема на знущання шинкаря Лейби?

5. Порівняйте образ Яреми на початку твору з тим образом, який формується у процесі повстання? Як Коліївщина впливає на героя?

6. Як оцінюють Ярему інші герої?

7. Яке значення у житті Яреми мали стосунки з Оксаною? Якими постають Ярема й Оксана у сцені побачення (розділ «Титар»)?

8. Чи можна вважати Ярему романтичним героєм?

Запитання для аналізу образу Івана Гонти:

1. Що вам відомо про життя й діяльність Івана Гонти як реальної історичної особи? (це може бути попередньо підготовлена учнівська доповідь)

2. Чому Івана Гонту вважають найтрагічнішим героєм поеми?

3. Чому Гонта вбиває своїх синів, хоч і знає, що вони ні в чому не винні?

4. Зачитайте монолог Гонти, як він характеризує героя? Які почуття виникли у вас під час читання уривку?

5. З якою метою в описі життєвого шляху Гонти письменник відходить від історичної достовірності?

6. Доведіть, що Тарас Шевченко творить образ романтичного героя-лицаря?

Проблемно-тематичний шлях аналізу використовується в основному в старших класах, він передбачає дослідження проблематики художнього твору, своєрідність тлумачення певної проблеми у творах різних видів мистецтв [2].

Пропонуємо запитання для бесіди за твором:

1. Чому Шевченко вирішив написати поему про події Коліївщини?

2. Прокоментуйте думку Василя Яременка: «Т. Шевченко прагнув від своїх читачів не простого знайомства з минулим, а його осмислення та зіставлення із сучасним. Тема Коліївщини якраз і дозволяла «додумувати» (особливо щодо Росії) доленосний для України процес, повертатися в минуле, ставити події у тривалий у часі історичний контекст» [6. с. 165].

3. Доведіть, що для Тараса Шевченка Коліївщина була темою-викликом.

4. Поема «Гайдамаки» присвячена В. Григоровичу «на память 22 апреля 1838 года». Підтвердіть або спростуйте думку, що день свого визволення з кріпацтва автор ототожнює з минулим історичним поривом до волі й свого народу, після поразки якого став можливим і його кріпацький стан.

5. З якими творами поета перегукуються «Гайдамаки»? З чим пов'язане звернення митця до історичної тематики?

6. Яке ставлення поета до Коліївщини? Проаналізуйте фактори, які сприяли формуванню такого уявлення митця про повстання?

7. Сформулюйте провідну ідею твору. Знайдіть цитати, які свідчать, що письменник засуджує взаємну помсту українців і поляків.

8. Чому Шевченко уникає розв'язки?

9. З чим, на Вашу думку, пов'язаний відхід поета від історичної достовірності?

10. Чи погоджуєтесь Ви з думкою Івана Дзуби: «Гайдамаки» – це картина жахів, але вигадки в ній менше, ніж кривавої реальності, не дуже й перебільшеної?»

11. З якою метою Шевченко продовжує гайдамацьке повстання майже на рік?

Композиційний шлях аналізу методисти радять використовувати в старших класах, оскільки учні вже ознайомлені з основними теоретичними поняттями, що пов'язані з сюжетно-композиційною організацією тексту художнього твору. Окрім того, програмою старшої школи пропонуються для вивчення твори, які вирізняються особливостями сюжету і композиції [2]. Оскільки поема «Гайдамаки» має своєрідну композицію, ми радимо використати в процесі вивчення елементи композиційного аналізу.

У поемі переплітаються дві сюжетні лінії: історична (перебіг повстання) й інтимна (кохання Яреми Галайди й Оксани). Для того, щоб учні краще усвідомили й запам'ятали сюжетно-композиційні особливості твору, радимо заповнити таблицю. Ця робота виконується колективно у процесі обговорення тексту твору, після того як поема була прочитана й проаналізована в класі. Підказкою можуть бути прослухані повідомлення про історичну основу твору, оскільки основні етапи повстання збігаються з сюжетними елементами.

	Історична сюжетна лінія (перебіг повстання)	Інтимна сюжетна лінія (кохання Яреми й Оксани)
Експозиція	Опис стану справ у польській державі	Ярема Галайда наймитує у єврей-шинкаря Лейби
Зав'язка	Початок повстання, «освячення ножів» біля Мотронинського монастиря	Ярема прощається з Оксаною і йде в гайдамаки; конфедерати вбивають титаря і викрадають Оксану
Кульмінація	Гайдамаки захоплюють Умань, Гонта вбиває своїх синів	Ярема рятує Оксану й одружується з нею
Розв'язка	Відсутня	Відсутня
Постпозиція	Страта Гонти, смерть Залізняка на каторзі, остаточне приборкання України	

Учитель має пояснити учням, що поема має два вступи: лірико-філософський та історичний, що має назву «Інтродукція», десять розділів, епілог, передмову, що є післямовою, приписи (примітки зроблені автором). Ліро-епічна природа тексту пов'язана з великою кількістю ліричних відступів, авторських роздумів. Зокрема, Василь Яременко зазначає: «З одинадцяти структурних одиниць поеми майже в половині містяться роздуми про минуле з позицій сучасності, а «Інтродукція», «Свято в Чигирині», «Епілог» є справжньою амальгамою минулого та сучасного з проекцією на майбутнє та вкрапленням особистого в історичний контекст» [6, с. 169].

На нашу думку, найкращий спосіб поєднати елементи всіх шляхів шкільного аналізу – розподілити випереджувальні завдання щодо окремих аспектів між групами учнів. З цією метою виділяємо групи істориків, літературознавців, мистецтвознавців. Історики досліджують історичну основу поеми «Гайдамаки», джерела твору, історію його

підготовки і видання. Літературознавці отримують завдання проаналізувати тематику і проблематику поеми, особливості композиції та образної системи. Мистецтвознавці визначають місце поеми «Гайдамаки» у творчому доробку поета, зв'язки з іншими творами, значення літературного тексту, взаємозв'язки з іншими видами мистецтв. У такому випадку урок можна провести у формі читачької конференції чи семінарського заняття. Учитель може унаочнювати основні етапи заняття за допомогою мультимедійної презентації. Пропонуємо запитання для підсумкової бесіди:

1. Визначте риси романтизму в поемі «Гайдамаки».

2. У чому полягає значення поеми «Гайдамаки» для суспільно-політичної думки й розвитку української літератури?

3. Прокоментуйте слова Леоніда Білецького: «Коли Україна гинула в лабетах московської неволі, коли майже всі українці ховали Україну й були певні, що вона вже ніколи не

піднесеться, що з нею справа вже скінчена, ось тоді, в такий тяжкий і безнадійний час, Шевченко поемою «Гайдамаки», як промінням серця, прорізує темряву повного занепаду й безнадії, проголошує нове слово, нове «вірую», ідею нової України і безкомпромісну боротьбу за неї».

Оскільки поема Тараса Шевченка «Гайдамаки» входить до програми зовнішнього незалежного тестування з української мови і літератури, радимо під час уроку створювати з учнями опорні конспекти, а для перевірки знань запропонувати систему тестових завдань.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Поема «Гайдамаки» Т. Шевченка є одним із вершинних творів поета, актуальність якого увиразнюється в критичні моменти нашої історії. Однак цей літературний текст є досить складним для учнівського сприймання: філософічність, історична основа, ліро-епічна природа тексту стають серйозними перешкодами для повноцінного усвідомлення учнями художньо-естетичного значення поеми. Ефективність шкільного аналізу зазначеного твору багато в чому залежить від майстерності учителя, обраного ним шляху аналізу, відібраних методів і прийомів навчання.

Література

1. Бандура О. Теорія літератури в тезах, дефініціях, таблицях : Навчальний довідник / О. Бандура, Г. Бандура. – К. : Шкільний світ, 2008. – 128 с. – (Бібліотека «Шкільного світу»).
2. Наукові основи методики літератури [Текст] : посібник для студ. вузів / Н. Й. Волошина, О. М. Бандура, О. А. Гальонка та ін. ; Під ред. Н. Й. Волошиної. – К. : Ленвіт, 2002. – 344 с.
3. Пахаренко В. Тарас Шевченко/ Василь Пахаренко // Українська мова та література. – 2004. – Число 2–4. – С. 3–69.
4. Українська література. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів 5–9 класи [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/content.pdf>.
5. Шевченко Т. Гайдамаки / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Кобзар. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://poetyka.uazone.net/kobzar/zmist.html>.
6. Яременко В. Історіософський зміст Шевченкових «Гайдамаків» (до 170-річчя виходу поеми) / Василь Яременко // Український історичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 159–179.

Ольга Лилик

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РАЗЛИЧНЫХ ПУТЕЙ ШКОЛЬНОГО АНАЛИЗА В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ПОЭМЫ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО «ГАЙДАМАКИ»

Аннотация. Автор статьи предлагает методические рекомендации для изучения героико-исторической, лирико-эпической поэмы Тараса Шевченко «Гайдамаки» в общеобразовательной школе. Лилик О.А. на основе предложенной системы методов и приемов обучения демонстрирует специфику использования различных путей школьного анализа художественного произведения (пообразного, проблемно-тематического, композиционного). Автор рекомендует осуществлять школьный анализ поэмы в контексте развития украинской литературы в целом и художественной системы романтизма в частности.

Ключевые слова: поэма, вопрос, путь школьного анализа, образ, метод обучения.

Olha Lilyk

PECULIARITIES OF USAGE OF DIFFERENT WAYS OF SCHOOL ANALYSIS IN THE PROCESS OF STUDYING OF THE POEM "HAIDAMAKY" BY TARAS SHEVCHENKO

Summary. The author of article offers methodical recommendations for studying of the heroic and historical, lyrical and epic poem by Taras Shevchenko "Haidamaky" at secondary school. In article on the basis of the offered system of methods and techniques of training shows specifics of use of various ways of the school analysis of the work of art (imaginative, problem and thematic, and composite). The author to carry out the school analysis of this poem in the context of development of the Ukrainian literature in general and art system of romanticism in particular.

Key words: a poem, a question, the ways of school analysis, an image, the training method.

Стаття надійшла до редакції 23.07.2016 р.

© *Лілік Ольга Олександрівна* – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.